

ВАСКРС И РЕНЕСАНСА ЦРКВЕНИХ БИБЛИОТЕЧКИХ ФОНДОВА У ДАЛМАЦИЈИ – ОБНОВА БРИГЕ ЗА ЊИХОВО ОЧУВАЊЕ, РЕВИЗИЈУ И АДЕКВАТАНУ ЗАШТИТУ

САЖЕТАК | У овом раду настојимо да прикажемо обновљено интересовање за бригу, заштиту и инвентарисање старих црквених богослужбених књига на тлу Епархије далматинске. По благослову Његовог преосвештенства епископа далматинског г. Никодима, прикупљање ових књига по црквама широм Епархије обављено је током јесени 2018. године, а инвентарисање се одвијало у манастиру Крки у више наврата, током 2019. и у августу 2020. године. Православне цркве у Далмацији су, негде више, негде мање, пострадале и потпуно опустеле након прогона православног живља са ових простора. *Фонд Епархије далматинске*, како смо назвали ову драгоцену збирку, сачињава готово пет стотина књига богослужбеног и верског карактера. Међу њима је немали број раритета, србуља и књига од изузетног националног значаја због своје историјске и културне вредности. Бројни записи на њима су необориви писани траг постојања Срба и чувања православља током више од пет векова на овим просторима.

У раду су описани кораци и процедуре које смо предузели да би се прикупила и пописала ова библиотечка грађа. Даје се опис њеног затеченог стања, биланс степена оштећења појединих књига или читавих црквених библиотека. Истичемо задивљујућ степен очуваности неких од најстаријих и највреднијих пронађених примерака књига (нпр. венецијански *Окџоих њеџојласник* Божицара Вуковића из 1537, московски *Ајосџол* из 1648, *Кашихезе* Кирила Јерусалимског из 1644. и једно ретко, добро очувано *Чешворојеванђеље* из Мркшанске цркве из 1562. године). Урађена је и приказана прва анализа *Фонда Епархије далматинске* – тип и врста грађе, њен квалитативни и квантитативни опис. Напослетку, своди се биланс прве фазе старања о овој специфичној библиотечној грађи и упућује на преглед планова за другу фазу. Истиче се неопходност конзервације

и рестаурације највећег дела фонда, а затим и његова стручна библиотечка и дигитална обрада и смештај у адекватан простор.

КЉУЧНЕ РЕЧИ | Епархија далматинска, црквена библиотека, инвентарисање, старе и ретке штампане књиге, србуље

УВОД

Далмација је још у 1. веку наше ере обележена као простор на коме су се одвијали рани хришћански обреди - постоје записи и материјални докази да је апостол Павле проповедао хришћанство у катакомбама које се данас налазе испод цркве манастира Крке.¹ Прве податке о постојању Срба на подручју Далмације даје Константин VII Порфирогенит. Он говори о учешћу српске војске у рату на страни Византије 871. године у борбама око Барија у Италији.² Северна Далмација, насељена српским живљем, биће од 13. до 21. века готово без престанка терен на којем су се жестоко сукобљавали интереси великих сила и околних држава: Византије, Угарске, Босне, Србије, Турске, касније Млетачке Републике, Аустрије, Француске и, у новије време, Републике Хрватске, чијем територијалном простору данас припада.³

Православно монаштво се у Далмацији формирало након оснивања првог манастира 1317. године и траје све до данас. Манастири Крупа (Обровац, 1317. године), Крка (Кистање, 1350. године) и Драговић (Книн, 1395. године) представљају вековна упоришта српске културне, друштвено-економске, духовне и националне баштине у Далмацији. Имали су бурну историју, богату духовну делатност, вредне и драгоцене ризнице са црквеним реликвијама, рукописним и штампаним књигама на којима се налазе значајни записи. Били су преписивачки центри, поседовали своје библиотеке, библиотекаре, књигоvezнице и књигољупце који су се старали о очувању књижних фондова. Такође су били и образовни центри за околно становништво.

¹ Слободан Милеуснић, *Манастир Крка* (Београд: Српски демократски форум, 2001), 6.

² *Византијски извори за историју народа Југославије II* (Београд: Посебна издања Византолошког института, 1955), 17-19, 80; *Историја српског народа I* (Београд, СКЗ, 1981), 170, 251, 265; *Историја српског народа II* (Београд: СКЗ, 1982), 50, 209, 403, 451; *Историја српског народа V-1* (Београд, СКЗ: 1981), 9, 37, 174, 476; *Историја српског народа V-2*, (Београд: СКЗ, 1981), 279-295; *Историја српског народа VI* (Београд: СКЗ, 1981), 120, 163, 382.

³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба* (Земун: Публик-Практикум, 2004), 215, 222, 233-234.

Цркве у Епархији далматинској бележе велику старост - неке датирају још од 9. века (црква Светог Спаса у Врлици), а неколико масовнијих градитељских таласа креће од друге половине 15. века (изграђено седам цркава), затим у првој половини 16. века (десет). Током 17. века саграђено је дванаест цркава, у 18. веку тринаест, док су у 19. веку подигнуте многе нове (преко 30) или обновљене старе цркве. Епархија данас броји више од стотину активних храмова и капела (од којих је један број оштећен или био порушен током последњег рата) заједно са шест манастира (од којих су четири активна).⁴ Фонд књига који је постојао у овим црквама у великој мери је зависио од географских, демографских и разних других фактора. Тако, на пример, фонд цркве у Братишковцима, места које је смештено у плодним Равним Котарима, а у близини мора и трговачких путева, изузетно је богат - парохјани су радо давали да се фонд црквене библиотеке увећа. Постоје и записи на овдашњим књигама о тим прилозима. То важи и за веће приморске градове (Скрадин, Задар, Шибеник), у којима је, поред устаљеног црквеног фонда религиозних књига за обавезна богослужења, постојала и мање обавезна литература и часописи (научна, популарна) на језицима који су били доминантни у тој средини (грчки, италијански, немачки, руски).

Народ је своје парохјске цркве и манастире помагао и штитио, а они су се старали о његовом духовном бољитку и о очувању националног идентитета. Библиотеке су, као и манастири и цркве, делиле историју свог народа: паљене, рушене, пљачкане, напуштане, обнављане више пута. Након дужег периода бриге о поновном успостављању Цркве и за обнову храмова на овом простору после ратних разарања и прогона Срба 1995. године, јасно је да је у првом тренутку изостало веће интересовање за попис материјалног блага, црквених библиотека и за очување тог књижног фонда. Захваљујући ентузијазму и дубокој свесности садашњег епископа далматинског г. Никодима Косовића (1981) о вредности овог националног блага и о нужности његовог пажљивог инвентарисања, конзервације и рестаурације, стичемо уверење да ће се српски идентитет и даље потврђивати на овом простору.

Напоменућемо у уводном делу још и то да смо за потребе овог рада прикупили све податке који су до сада објављени на ову тему и допунили их најновијим личним сазнањима и истраживањима на терену. Незанемарљив извор података била су нам усмена сведочанстава монаха, парохјских свештеника, професора богословије Света Три Јерарха при манастиру Крки, као и далматинских епископа.

⁴ Милан Радека (1897-1982), историчар и теренски сарадник Српске академије наука у Београду.

ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊЕГ ИЗУЧАВАЊА ЦРКВЕНИХ КЊИГА У ДАЛМАЦИЈИ

Темом црквених богослужбених штампаних и рукописних књига на простору православне Далмације бавила се неколицина изучавалаца, спорадично, у оквиру већих монографија, али и циљано, стручно и студиозно. Захваљујући тим студијама или извештајима, ми данас можемо да урадимо реконструкцију свега што је постојало пре ратних дешавања крајем 20. века и егзодуса Срба са ових простора, те да, захваљујући нашем скорашњем инвентарисању целокупног преосталог фонда црквених религиозних књига успоставимо биланс стања. Нарочито овде истичемо значај научних студија Милана Радеке и Владимира Мошина. Радека и Мошин оставили су темељне записе, описе и спискове ћирилских књига које су затекли на терену у црквама и манастирима у Далмацији, као и у архивима и библиотекама.⁵

Милан Радека⁶ је боравио у Далмацији у више наврата у периоду од 1949. до 1959. године, за потребе регистровања споменика културе код Срба са подручја северне Далмације.⁷ Осим тога, нарочито се бавио системским инвентарисањем свих ћирилских рукописа са ових простора, датираних од 16. до средине 19. века.

Владимир Мошин⁸ се као руководилац Археографског одељења Народне библиотеке Србије бавио организовањем систематског описивања словенских

⁵ Vladimir Mošin i Milan Radeka, „Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji”, *Starine JAZU XLVIII*, knj. 48 (1958): 189–215; Милан Радека, „Прилози о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији”, у *Алманах Срби и њавославље у Далмацији и Дубровнику*, одговорни уредник Ратко Јелић (Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971), 157–288; Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1, Opis rukopisa* (Загреб: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1955); Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 2, Reprodukciје* (Загреб: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952); Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu* (Загреб: Staroslavenski institut, 1964); Vladimir Mošin, *Izveštaj o naučnom putovanju u Gračanici, Dečane, Pljevlja, Cetinje, Krku* (Загреб: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959).

⁶ Милан Радека (1897–1982), историчар и теренски сарадник Српске академије наука у Београду.

⁷ Милан Радека, „Моја по Далмацији старина ради 10-годишња странствовања”, *Алманах Срби и њавославље у Далмацији и Дубровнику*, одговорни уредник Ратко Јелић (Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971), 289–295.

⁸ Владимир Алексијевич Мошин (1894–1987), руски историчар и свештеник, византолог, након пензионисања сарадник Историјског института САНУ, директор Архива ЈАЗУ и вршилац дужности управника Хисторијског института ЈАЗУ, члан Археографске комисије при Министарству културе СР Србије и руководилац тада основаног Археографског одељења Народне библиотеке у Београду, као и редовни хонорарни професор на Групи за библиотекарство Филолошког факултета. Извор: *Енциклопедија српске историографије*, одредница Мошин, Владимир, (Београд: Knowledge, 1997), 523–524.

рукописа у Србији и осталим републикама. Организовао је рад на описивању рукописа из готово свих рукописних збирки СФРЈ, као и из Далмације.

Љубомир Дурковић-Јакшић (1907-1997) био је српски богослов и историчар. Бавио се проучавањем књижевне, културне, црквене, правне и политичке историје српског народа. Био је управник Патријаршијске библиотеке у Београду, радио и у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“. Објавио је књигу о историјату српских библиотека (1801-1850) и о југословенском књижаству (1918-1941). Његов чланак „Српске библиотеке у Северној Далмацији“ објављен у *Гласнику СПЦ* 1977. године даје сажет и систематичан увид у историјат инвентарисања књига у библиотекама далматинских манастира и појединих градских црквених и богословских књижница (Шибеник и Задар). Такође оставља драгоцене податке о актуелном стању ових фондова, њихов опис и обим библиотека.⁹

Значајан допринос овој теми дао је и академик Дејан Медаковић, који се на више места позабавио питањем старих и вредних српских књига са ових простора, везама између манастира Крке и Гомирја, књига као дела националног блага, о њиховом одношењу у иностранство у 19. веку од стране несавесних појединаца.¹⁰ Ту тему такође обрађује и Миленко Пекић.¹¹

ИНВЕНТАРИСАЊЕ ФОНДА ЕПАРХИЈЕ ДАЛМАТИНСКЕ

По благослову епископа далматинског Никодима Косовића (1981) и захваљујући његовом ентузијазму и дубокој свести о вредности националног блага уопште, након поновног успостављања Цркве у Далмацији, на ред је дошло старање о попису и заштити материјалног блага из свих Епархијских светиња. Овај посао одвијао се у три фазе:

1. физичко прикупљање и допремање књига у манастир Крку;
2. попис и обрада књига;
3. похрањивање *Фонда* у адекватне кутије и привремени смештај у манастиру Крки.

⁹ Љубомир Дурковић-Јакшић, „Српске библиотеке у Северној Далмацији“, *Гласник: службени лист сръске ѣравославне цркве* Год. LVIII, бр. 4 (1977): 80-89.

¹⁰ Дејан Медаковић, *Трајом сръској барока* (Нови Сад: Матица српска, 1976); Медаковић, Дејан. „Српска уметност у северној Далмацији“, *Музеји: часопис за музеолошко-конзервативорска ишшања* бр. 5 (1950): 184-193; Dejan Medaković „Одношење старих српских књига из северне Далмације“, *Zadarska revija* бр. 2 (1957): 147-150.

¹¹ Пекић, Миленко, „Судбина књига у сеобама с почетка 18. вијека на примјеру задарске грађе“, *Научни сасђанак слависђа у Вукове дане* 20/1 (1991): 101-111.

Физичко прикупљање књига и допремање у манастир Крку

Прикупљање свих старих црквених књига по храмовима, капелама и црквеним домовима широм Епархије обављено је током јесени 2018. године. Парохијски свешетници трудили су се да свој посао обаве савесно и предано, прегледали су детаљно своје парохијске и филијалне храмове и црквене куће (подруме, таване, певнице, хорове, олтаре и ормаре) и донели све пронађене старе књиге које одавно већ не користе за употребу на богослужењима. Њих су током 20. века замениле нове, луксузне или функционално практичније књиге или литургијски зборници, док је традиција и поштовање према светим књигама налагало да се оне сачувају и одложе на безбедна места за њихов трајни боравак. Нажалост, сада се видело да нису сви имали слуха за чување овог непроцењивог културног блага. Тако имамо случајеве где су све књиге из неке цркве небригом допале у стање потпуне девастације (влага, буђ, инсекти, глодари или физичка оштећења), док су неке збирке појединих цркава потпуно очуване, инвентарисане, печатирание као власништво одређене цркве, чак и ношене на поновно корицење. Такве су збирке цркве у Дрнишу, Задру, Стрмици, Врбнику, Жагровићу и Обровцу. Не смемо да на овом месту не поменемо и светле примере свештеничке ревности. Наиме, један од свештеника који је донео прикупљене књиге посведочио нам је да је неколико највреднијих старих књига и једно луксузно укоричено Јеванђеље нашао сасвим случајно, запевши за неки предмет испред прага његове филијалне цркве. Тек тада је видео да то вири делић нечег закопаног. Ове свете књиге биле су добро умотане у кесу да се заштити њихово пропадање у земљи, а сакривене су у тренутку када се народ и свештенство спремало да бежи од хрватске војске у ратној операцији „Олуја“ 1995. године.

Књиге су у манастир Крку донесене у етапама, у картонским кутијама, углавном све обележене са спољашње стране видљивим напписом парохије из које потичу. На нашу велику срећу, овај поступак је омогућио да се правилно инвентаришу књиге по месту порекла, тј. по припадности одређеној парохији. Сваки свештеник обележио је назив своје парохије, као веће административне области (у којој постоји више мањих места и храмова).¹² Међутим, остала је једна цела необележена кутија са осамнаест књига, те је до детаљнијег изучавања записа из тих

¹² Данас у Епархији далматинској постоји подела на архијерејско намесништво шибенско-бенковачко (парохије Бенковац, Дрниш, Ђеврске, Задар, Кистање, Обровац, Скрадин, Смилчић и Шибеник) и архијерејско намесништво книнско-сплитско (парохије Биочић, Врлика, Имотски, Книн, Марковац, Пађене и Сплит) - прим. аутора.

књига, који би можда трајно решили дилему, одлучено да се све књиге напишу под ознаком од Н1 до Н18, где *Н* означава непознато место припадности књиге.

Поступак инвентарисања књига

Инвентарисање *Фонда Епархије далматинске* одвијало се у више наврата током 2019. и у августу 2020. године, у просторијама манастира Крке. Овај посао био је поверен Наташи Булатовић, библиотекарки у Библиотеци града Београда,¹³ и Мирели Штрбац, њеној помоћници на пословима пописа. Процес инвентарисања је обухватао следеће кораке:

- свакодневни физички пренос одређеног броја књига из манастирског поткровља до просторије у којој се вршила анализа фонда;
- санација оштећених и разлистаних књига, ређање раскоричених листова или читавих књига без повеза;
- чишћење корица и листова књига;
- сигнирање;
- мерење димензија;
- пребројавање страница;
- утврђивање назива књига или, у недостатку постојања насловне стране, на основу садржине књига;¹⁴
- утврђивање места и године настанка књига где је то било могуће;
- пажљиво и детаљно листање целих књига, ишчитавање записа и печата;
- утврђивање степена физичког оштећења или очуваности књига, ранијих санација, прекоричавања и рестаурација папира;
- фото-документовање сваке књиге и појединих детаља у њој (корице, хрбат, насловна страна, записи, оштећења, печати), заједно са додељеном сигнатуром;
- инвентарисање;
- паковање у посебне, за ову сврху поручене кутије од бескиселинског материјала, који не оштећује хартију;

¹³ У плану је потписивање уговора о сарадњи између Библиотеке града Београда и Епархије далматинске, у којем ће се регулисати законски односи пружања стручних библиотечких услуга ван граница Републике Србије. Иначе, за послове у култури и бризи о националном благу у Епархији далматинској надлежно је Министарство културе и информисања Републике Србије.

¹⁴ Овај корак захтева претходно познавање црквених жанрова и правила певања за певницом – прим. аутора.

- прецизно нумерисање свих кутија;
- разврставање књига на основу степена оштећења;
- издавање књига од посебног значаја у посебне кутије (ознака на кутији: НВК) које су похрањене у посебној просторији у манастиру, температурно и светлосно погодној за њихово чување, са високим степеном заштите од инсеката и глодара;
- израда и лепљење спискова (на унутрашњој страни поклопца сваке кутије) са садржајем књига које се у њој налазе;
- одношење кутија на манастирски таван и уредно слагање по категоријама и видно истакнутом редном броју кутије.¹⁵

Инвентарисање књига рађено је у Excel табели, унапред припремљеној за овај тип грађе. Рубрике у њој су:

- Сигнатура
- Датум инвентарисања
- Аутор, наслов, број свеске (тома), место издавања, издавач, година издања
- Врста повеза
- Димензије
- Специјалне напомене
- Додаци уз књигу
- Кутија
- УДК
- Детаљан опис

Сигнатура

У овој рубрици стоји сигнатурни број књиге. Сигнирање књига вршило се принципом именовања по месту припадности књиге. Сигнатуру сачињава комбинација од неколико слова написаних великим штампаним словима и редног броја, при чему је за ознаку места узет скраћен назив парохије из које је књига донесена. Тако имамо ознаке: СКР (Скрадин), КНП (Книн, црква Покрова Пресвете Богородице), КНСГ (Книн, црква Светог Георгија), ПАЂ (Пађене), МАРК (Марковац), БИСК (Бискупија), ГОЛ (Голубић), БИО (Биочић), ДРН (Дрниш), ПЛАВ

¹⁵ За помоћ око преноса кутија са књигама морамо захвалити појединим ревностним ђацима богословије „Света Три Јерарха“ при манастиру Крки.

(Плавно), ВРЛ (Врлика), Б. СЕЛО (Бивичино Село), КОС (манастир Лазарица), КРКА (манастир Крка), СТРМ (Стрмица), ВРБ (Врбик), ИВО (Ивошевци), РАД (Радучић), ЂЕВ (Ђеврске), ЖАГР (Жагровић), БЕН (Бенковац), ЗАД (Задар), ЖЕГ (Жегар), СМИЛ (Смилчић), КИСТ (Кистање) и ОБР (Обровац).

Што се редних бројева тиче, они су додељивани уз словну ознаку, па тако имамо следеће бројно стање књига: СКР1-59; КНП1-22; КНСГ1-20; ПАЂ1-10; МАРК1-8; БИСК1-3; ГОЛ1-13; БИО1; ДРН1-40; ПЛАВ1-18; ВРЛ1; Б. СЕЛО1-17; КОС1; КРКА1; СТРМ1-11; ВРБ1-25; ИВО1-6; РАД1-9; ЂЕВ1-6; ЖАГР1-7; БЕН1-6; ЗАД1-145; ЖЕГ1-16; СМИЛ1-4; КИСТ1-9; ОБР1-11 и Н1-18 - укупно **487 књига**.

Аутор, наслов, број свеске (тома), место издавања, издавач, година издања

Највећи део ових књига по својој природи немају потписаног аутора, тако да се акценат ставио на наслов. Као што смо већ на другом месту поменули, бројне књиге имају јако оштећену насловну страну или она потпуно недостаје, при чему се отежава идентификовање њеног наслова, предмета, места и године издања. У таквим случајевима прибегавало се анализи садржаја и предмета књиге, па се на основу жанровских карактеристика одређивао и додељивао општи наслов (нпр. Псалтир, Молитвеник, Минеј за одређени месец итд). У недостатку податка о години или месту штампања књиге примењивали смо коришћењем одређене утврђене библиотечке формуле: [б.м.], [б.г.] - тј. без места, без године. Са тим ознакама имамо око 110 књига.

Врста повеза

Повезе смо означавали на следеће начине:

карџон, ориџинални њовез - даска у кожи, недостијаје једна мейтална койча

карџон, ориџинални њовез - даска у кожи, очуване мейталне койче

карџон - ориџиналан њовез, карџон у кожи

мек њовез

нема корица

карџон, њрекоричена

карџон, ориџинални њовез - карџон у кожи, једна койча фали

карџон - украсне корице, даска у њлишу, кожне койче очуване

Димензије

Најчешће смо у мерењу приступали бележењу само висине и ширине књиге. Бележили смо висину оних књига које су услед влаге, разлистаности због оштећења повеза или хрпта или пак због необичног формата излазиле из стандардних мера, нпр. 24x17,5x10 cm, 33,1x20,6x11 cm или 16x10,5x7 cm. Иначе, најмањи формат има књига СТРМ 6 - *Изясненіе свѣіе лишѣурііе* Николе Вукићевића, Сомбор, 1865: димензија 13,5x10,5 cm, док је највећа књига КНП 22 - *Священное ѣванѣліе*, Москва, 1786: димензија 47,5x31,5 cm. Највећи део књига одговара стандардном формату старих богослужбеник књига 32/33x22/23 cm.

Специјалне напомене

У ову рубрику уношени су подаци у којима се истичу неке особености књиге. Тако имамо следеће напомене: *Прво издање; Помиње Радека да има запис Герасима Зелића и да је из 1717. из Чернијова; 2 записа, један Макарија Крнеије; садржај дописан руком; рукописни умеци (помиње Радека Службеник из 1760.); поговор Ивана Грозној; Штампарја Божидара Вуковића, штампари свештеници Теодосије и Генадије из Милешеве, помиње се у предговору; Радека, рукописни умеци; књиа Герасима Зелића; из Русије; Радека, запис о школи у Плавну ђака Глијорија Торбице; илустрације у боји; Рукописни умеци; иста као СКР 6; печат Српској џјевачкој друштва БРАНКО у Задру; предговор Пејра Великој 1721; књиа на ирчком; књиа на немачком; водени знаци; књиа на италијанском; поговор Екашерине Друје; посвета аутора писана у Земуну 1800. и сл.*

Додаци уз књигу

Ова рубрика садржи попис и опис свих материјалних додатака нађених у књигама: *2 писма ойомене крадљивцу; цртеж; писмо клејве Јаше ЈЗ писао Јово Шљивар; писмо и 3 чланка из руске штампе; 3 писма најовиди народ; свилена врџа обележивач; 3 визиј карте, скућљање прилоја за зраду бојословије у Крки; илакат приложнику за ђачки дом у Шибенику владика далмајински Иринеј + метална койча; наорела икона, разгледница, Бојородица; реверс о рејарацији икона Загар 1966; писмо на ирчком у књизи и сл.*

Кутија

У овој колони стоји ознака где је књига похрањена. То су ознаке на основу степена оштећења у три категорије: **очуване**, где је ознака на кутији (ОЧВ), **оштећење** (ОШТ) и **највредније књиге** (НВК). Тако смо добили 16 кутија ОЧВ, 18 кутија ОШТ и 11 кутија НВК. Оне књиге или само делови књига (листови без корица) који су у јако лошем стању ставили смо у одвојене кутије са ознаком (ОТП) тј. **отпис**. Оне су смештене у 11 кутија и нису убележене нигде у табели инвентара. О њиховој даљој судбини коначну реч даће стручњаци.

УДК је углавном исти за све књиге: 271.2-282.5.

Детаљан опис

Последња рубрика у којој су записани сви додатни подаци о књизи, који су од велике важности и не могу да буду изостављени. Ту су пре свега информације из које конкретне филијалне цркве је књига (где год се дошло до тог податка); затим информације којим језиком и редакцијом је књига написана; број страна; опис стања књиге (корица, хрпта, хартије, текста) итд. На крају се даје податак о постојању записа, а тамо где је било могуће рашчитан је и уписан цео текст. Где то није било могуће, преписана су само лична имена, имена географских места и поменуће године. Посао око рашчитавања записа остављен је за трећу фазу бриге за *Фонд*. У наставку дајемо примере попуњавања ове рубрике:

*Пађене, црквенословенски, руска редакција црквенословенској, 604 сџр.
Повез луксузан, у њлишу (ошџећен) са 5 минијажџура у метјалним
оковима, чврсџ, сви њаџири на броју. Књџа у добром сџању. Текстџ и
насловна сџрана шџамџани у црној и црвеној боју. Печаш на њрвој
сџрани: ПРВА ЗАГРЕБАЧКА ТРГОВИНА И РАДИОНИЦА СРПСКО ПРАВ.
ЦРКВЕНИХ УТВАРИ: ТОШЕ В. КОВАЧЕВИЃА - ЗАГРЕБ.*

*Скрадин, црквенословенски, руска редакција црквенословенској, 124 +
46 сџрана годажак, њовез одличан, доња корица се одваја од њаџира.
Паџир очуван. Корице ошџећене, хрбатџ њосебно. Заџис: 1806 СЕЈ ТРИОД
ПОСТНИ КУПИ ЈЕРЕЈ АНДРЕЈ ДОБРЕТ ЦРКВИ БРАТИШКОВАЧКОЈ С.
НИКОЛАЈА ЗА ДВАДЕСЕТ И ПЕТ ФОРИНТИ У ПАКРАЦУ И. ЈУНИЈА.*

Книн, С. Георѣје (Ђурађ), црквенословенски, руска редакција црквенословенскої, 350 лисѣова. Црна и црвена слова, ѿаѿир очуван. Текстї цео. Нема насловне сѣране. Повез ѿѿѣуно очуван. На корицама ѿраѿови ѿермѣа.
ДВА НЕЧИТКА ЗАПИСА.

АНАЛИЗА ФОНДА ЕПАРХИЈЕ ДАЛМАТИНСКЕ

Фонд Епархије далматинске, како смо назвали ову драгоцену збирку, сачињава 487 књига богослужбеног и верског карактера, међу којима је немали број раритета и књига од националног значаја. Тај значај је, између осталог, због њихове локалне историјске и културне вредности. Бројни записи на њима су најјаснији писани траг постојања Срба и чувања православља током више од пет векова на овим просторима.

Овај Фонд сачињавају искључиво штампане књиге, старости од 1537. године нпр. СКР 30 - *Окѣоих ѿѣѣоїласник* из Венеције до 1988. године (ЖЕГ 10 - *Молебан за сѣрагални народ наш на Косову и Мѣѣохији*, Београд). Већ смо претходно говорили о проблемима идентификовања и датирања књига због недостатка или великог оштећења насловне стране. Због тога нам тек предстоји рад на накнадном датирању ових „несврстаних“ књига (њих има више од четвртине укупног фонда). Неке од највреднијих књига пронађених у црквама широм Епархије далматинске су:

- СКР 30 - *Окѣоих ѿѣѣоїласник*, Венеција, 1537.
- ВРБ 25 - *Тѣѣроеванѣл'*, Београд, 1552.
- КИСТ 8 - *Чѣѣворојеванђеље*, Мркшина црква, 1562.
- СКР 28 - *Зборник ѿоука „Кирилова књѣа“ или Кайихезе Кирила Јерусалимскої*, 1644.
- СКР 29 - *Аѣосѣол*, Москва, Печатный двор, 1648.
- ДРН 11- *Библия: кнѣи Священноїо ѿисания Веѣѣоїо и Новаїо завѣїа*, Москва, 1663.
- ДРН 13 - *Минѣ за децембар*, Москва, 1691.
- КОС 1 - *Еваїелие Исуса Хрисѣа*, Москва, 1701.
- ДРН 18 - *Пролої*, Москва, 1702.
- Б. СЕЛО 15 - *Триодион*, Москва, 1710.
- ДРН 2 - *Пенѣикосѣар жеже јесѣ Педесѣїнница*, Москва, 1731.
- ПЛАВ 14 - *Требник*, Кијевопечарска лавра, 1739.
- ДРН 31 - *Свешченое еванѣлије*, Кијевопечарска лавра, 1746.

СКР 15 - *ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ*, Венеција, 1759.

СКР 17 - *Оролоїон*, Венеција, 1764.

ПЛАВ 11 и ДРН 39 - *Правила молебнаја свјатїих сербских ѿросвешїишељєј*, Москва, 1765.

Већину ових најстаријих књига и раритета помиње Милан Радека¹⁶ педесетих година 20. века. За нас лично проналазак и идентификовање ових књига представља изузетну радост због податка да оне нису заувек нестале у вихору смутних времена током последњег рата, у току протеривања српског становништва са ових простора и након њега.. Нарочито је битно истаћи висок степен очуваности пре свега хартије и текстова код већине књига, док су повези и корице претрпели ударце времена и небриге.

Врбничко (1552) и Кистањско четворојеванђеље (1562)

Посебно желимо за ову прилику да истакнемо проналазак *Београдској* (1552)¹⁷ и *Мркшанској четворојеванђеља* (1562) у црквама на тлу Епархије далматинске. Примерак *Београдској четворојеванђеља*, нађен у цркви у Врбнику код Книна, назваћемо *Врбничко четворојеванђеље* (ВРБ 25). Њега је баченог на поду цркве 2018. године пронашла породица повратника и предала га епископу Никодиму. Ово ретко где у православном свету целовито очувано четворојеванђеље има 243 стране, димензија 15,5x10,5x5,5 cm. Цео текст је сачуван, корице и хрбат били су јако оштећени. Одмах је предато на конзерваторско-рестаураторске радове, који су са успехом завршени. Овај пројекат финансирало је Министарство културе Републике Хрватске.

Од *Врбничкој четворојеванђеља* десет година млађе, *Кистањско четворојеванђеље* (КИСТ 8), нађено је у цркви Светих Кирила и Методија у Кистањама. Штампано је руком истог вештог штампара јеромонаха Мардарија, који је свој рад након затварања београдске штампарије преселио у Мркшину цркву.¹⁸ Не знасе

¹⁶ Милан Радека, „Прилози о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији”, у *Алманах Срби и ѿправославље у Далмацији и Дубровнику*, одговорни уредник Ратко Јелић (Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971), 157-288.

¹⁷ Владимир Анђелковић, прир., *Венецијански издавачи српских књига 1519-1824 / Editori veneziani dei libri serbi: 1519-1824* (Београд: Istituto Italiano di Cultura; Centar za istraživanje digitalne kulture; ArtPress, 2019), 95.

¹⁸ Плавшић, Лазар, *Српске штампарнице од краја XV до средине XIX века* (Београд: Удружење графичких предузећа Југославије, 1959).

точно колико је примерака ове књиге штампано, али знамо да се два примерка чувају у манастиру Света Тројица у Пљевљима, један у манастиру Ждребаонику у Даниловграду, два у Цетињском манастиру, један у Благовештењском манастиру у Овчарско-кабларској клисури, један у Градској већници у Сарајеву у Одељењу за ретке књиге и рукописе, један је у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду, једно у библиотеци Народног музеја у Ужицу, један у библиотеци Карловачке гимназије и три примерка су у Библиотеци Матице српске.¹⁹

Кистањско четворојеванђеље стигло у манастир Крку заједно са осталим књигама, као што смо већ напоменули, из цркве Светих Ђирила и Методија у Кистањама. Било је наизглед у врло лошем стању – трагови измета мишева по њему, корице и копче потпуно оштећене, папир прилично начет од влаге. Међутим, оно што задивљује, јесте да је повез остао потпуно очуван, захваљујући чему ми сада имамо све стране тј. листове ове лепе и вредне књиге (37 табака + 9 додатих листова). Посебно радује то што је текст у потпуности очуван, као и илуминације којима почињу нова поглавља. Оба четворојеванђеља су након конзерваторско-рестаураторских радова враћена у Епархију, где чекају тренутак када ће са завршетком ризнице заузети истакнуто место у богатој збирци штампаних богослужбених књига.

На овом месту приказаћемо наш библиографско-каталогски опис везан за *Кистањско четворојеванђеље*:

КИСТ 8 Четворојеванђеље, Мркшина црква, 1562.

Карџон – оригиналан повез, гаска у кожи, којче недосџају, 30x20; обрађено 15.08.2019. Кистање, црквенословенски, 37 табака + 9 додатих листова. Текст црном и црвеном бојом. Повез очуван. Корице потпуно оштећене, деформисане од влаге, хрбаџ оштећен. Папир на њрвим и њоседњим странима искрзан, листови се тешко одвајају збој влаге, док је остџаџак листова добро очуван. Један лист се одвојио. Водени знакови. Записи: 1562; ПОМЕНИ РАБА БЖА РАДОША ПОМЕНИ РАБУ БЖИЈУ ПРОДАНИЈУ ПОМЕНИ РАБА БОЖЕГА РАДУЛА; ХРАМ СВ. НИКОЛЕ; ЧЕТВОРОЈЕВАНГЕЛИОН НАПИСАО ЈЕРОМОНАХ МАРДАРИЈЕ СВЕШТ. СЕКУЛИЋ ПАРОХ. У њојовору њисар њомиње сџџлана Сулејмана. Књџа шџамџана њри храму Светџој Вознесења „еже естџ Мркшина црква в њодокрилије Черни Гори ... аз же усџвом оџ реке рекомие Дрина

¹⁹ Библиотека Матице српске, посећено 19. 9. 2020, <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2099>.

Најчешћа места штампања књига овог *Фонда* су Москва, Кијевопечарска лавра, Беч, Венеција, Санкт Петербург, али и Београд, Мркшина црква, Сарајево, Љубљана, Сплит, Мајнц, Будим, Сремски Карловци, Регензбург, Сомбор, Лавов, Земун и Грбаљ.

Књиге су најчешће разне верзије и издања Октоиха, Часослова, Минеја за све месеце посебно или Општи, затим Андологиони, Пентикостариони (Педесетнице), Триодиони, Јеванђеља, Требници, Молитвеници, Псалтири, Апостоли, Часослови, Ирмологији. Има и појединачних књига које ваља поменути: *Доџаџи вере* (1782), *Служба ѿреноса мошџију Св. Саве из Трнова* (1935), *Крмџија* (Москва, 1810), *Поуџиџелна слова* (Москва, 1780), *Указаније ѿуџи у царсџивије небесноје* (Кијев, 1857), *Аксџисџи Свеџој великомученици Варвари* (1857), *Римљанима ѿсланиџа Св. Аџ. Павла* (1794), *Усџав* (Москва, 1885), *Зерџало хрисџијанское* (1801), *Меџафизика са онџолоџијом* (Москва, 1808), *Мала кайавасија (ѿојанка)* (Сремски Карловци, 1918), *Зерџало хрисџијанское* Димитрија Николаевича Дарвара (Будим, 1801), *Великаја кайавасија* Димитрија Поповича (Сомбор, 1867), *Молиџво слов* (Кијевопечарска лавра, 1778), *ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΑΡΙΟΝ* (Венеција, 1748) и друге.

Писане су углавном на црквенословенском, рускословенском и славеносрпском, а има их неколико на грчком, италијанском и руском језику.

Хартија на којој су штампане све старије књиге (до почетка 19. века) рађена је ручно, квалитетна, издржљива и добро чува штампани текст. Видљиви су голим оком њени саставци – десетине узких трака чврсто спојених, под руком не приметних набора. Мастило којим су књиге штампане такође је квалитетно, начињено тако да одолева вековима. Најчешће се користила комбинација црвеног и црног, ређе су целе књиге штампане само црном бојом. Црвеном бојом штампани су наслови, поглавља, почетна слова пасуса, неретко и обогаћена флоралним украсима. Једини непријатељ ових књига била је влага, али на срећу није им нанела већу штету. Напротив, интересантно је да су влага, црвоточина, горење хартије или просути восак на хартији у већини књига најчешће допирали само до почетака текста, и то највише захваљујући маниру старих штампара да остављају велике маргине око текста.

Посебна вредност овог фонда јесу рукописни уметци у готово двадесетак књига. Проналазили смо их на почетку, у средини или на крају књига. Најчешће су служили као замена за недостајући текст, али некада чак и као додаци уз књигу у виду додатне молитве или акатиста. Таква је књига СКР 48 – *Служебник*, Москва, 1760. године. Ово је њен библиографско-каталошки опис:

Скрадин, црквенословенски, руска редакција црквенословенској, 165 листова шћамјаних + 3 рукописана нунумерисана на јочейку и 15 листова на крају књије (нумерација се наставља од шћамјаних листова шј. од 166 до 180, јо маниру шћамјане књије, у јорњем десном ујлу). Писана црним и црвеним словима, иницијална слова краснойисана. Пајир у шћамј. и у рук. делу јако квалићейан. Текст цео. Повез очуван, рукописни умети накнадно догаши у увезани. Корице и хрбаи ошћећене.

Записи

У Фонду Ејархије далматинске веома је присутна форма записа. Они заслужују посебну пажњу, као и њихово подробније изучавање. Готово половина књига овог Фонда има у себи од једног до чак десетак записа. Њихово рашчитаване ће бити предмет нашег дубљег изучавања овог Фонда, док се при првом опису ових књига стекао увид да већина рашчитаних записа представља начин бележења догађаја и појава за које се сматрало да су значајне. Овај вид комуникације са будућим читаоцем постаје врло присутан после пада српских средњовековних држава. Чтец, појац, свештеник, ђак богословије, епископ, монах, књиговезац, дародавац књиге, звонар, случајни посетилац празне цркве, локални хроничар – то су гласови оних који нам се кроз ове књиге обраћају из далеке или ближе прошлости. Иако најчешће нису имали посебну естетску или литерарну вредност, записи у овом Фонду су од изузетног значаја за допуњавање и потврду званичне и приватне историје Срба са подручја северне Далмације. Говоре о ратовима, о сеобама, спасавању цркава и књига из ратних вихора, о небеским приликама, бележе незапамћене суше, поплаве, помрачења Сунца и Месеца, изградње цркава, звоника, школа, сведоче о путу књиге од њене куповине, валуте у којој је плаћена, куда је све допремана, чувају имена дародаваца, препродаваца, купаца, књигољубаца, књиговезаца и књиговезница при далматинским манастирима, познатим историјским личностима са ових подручја и сл. Тако бележимо проналазак готово десетине књига Герасима Зелића (1752-1828), генералног викара православних Срба у Далмацији, писца чувеног *Житија*, великог књигољупца и борца за српске црквене и националне интересе.²⁰ Његови записи лепим, ученим рукописом датирају од 1777. године до краја 18. века, а садрже углавном податке о томе где је Зелић књиге купио, када, од кога и за коју цркву.

²⁰ Радован Пилиповић, „Стари српски записи из манастира Крупа у Далмацији“, *Православље: новине српске Пајријаршије* бр. 1140 (15. септембар 2014): 26-27.

Колико је књига била цењена и вреднована у овом крају, сведочи податак да је у манастиру Драговићу постојала књиговезачка радионица за целу Епархију. Књиге су обнављане о трошку манастира, појединих монаха или епископа, или верног народа који је знао да цени њену вредност. Архимандрит Иларион Торбица (1819–1892) оставио је лични печат при поправци књига: његови су увези „једноставни с оквирним орнаментом у ком је основ једна блага двострука вијуга.”²¹ Његов рад може да се прати на драговићким књигама и у записима на књигама из *Фонда Епархије далмаћинске* (из Плавна, Крке, Скрадина и Шибеника и других места).

Будући кораци око заштите и смештаја *Фонда Епархије далмаћинске*

Наше досадашње излагање приказало је да је уложен веома велики труд, време и залагање да се *Фонд Епархије далмаћинске* пре свега прикупи и допреми за инвентарисање, затим физички збрине, сложи, попише, опише и фото-документује. Међутим, сматрамо да је исто тако велики посао пред нама. Јасна је потреба о неопходности хитног обезбеђивања његовог адекватног смештаја по свим смерницама и у складу са *Правилником о мерама техничке заштите старе и ретке библиотечке грађе*.²² Већ сада знамо да је у плану израда објекта у коме ће се чувати и користити *Фонд Епархије далмаћинске*. Он ће бити одговарајуће уређен, одржаван и опремљен. Књиге ће се чувати у просторијама које су заштићене од штетних физичких утицаја (прекомерне количине природног или вештачког светла, топлоте или другог зрачења), хемијских утицаја (атмосферских нечистоћа или нечистоћа које се налазе у самој грађи) и биолошких утицаја (бактерија, плесни, инсеката, глодара и сл).

Такође, у плану је предузимање свих мера техничке заштите ове старе и ретке библиотечке грађе, а то подразумева њихову превентивну заштиту, дезинсекцију, микрофилмовање, дигитализацију, конзервацију и рестаурацију.

²¹ Радека, „Прилози о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији”, 238.

²² „Правилник о мерама техничке заштите старе и ретке библиотечке грађе”, *Сл. власник РС* бр. 22 (2013).

ЗАКЉУЧАК

У оквиру српских цркава основаних на подручју Далмације формиране су и библиотеке невеликог обима за потребе богослужења. Током векова цркве и библиотеке делиле су судбину околног становништва. Неколико пута паљене, исељаване и уништаване заједно са архивама и другим црквеним вредностима, у мирним периодима су пажљиво богаћене и попуњаване. У више наврата биле су сређиване, пописиване и инвентарисане, али те књиге инвентара за сада нису пронађене. Најсвеобухватнији, а уједно и последњи стручни попис фондова и опис ових црквених библиотека датира из седамдесетих година 20. века. Сачинио га је Милан Радека, теренски сарадник Српске академије наука, у форми извештаја и службене забелешке. Он представља базу за све накнадне истраживаче, непроцењиво важан корпус на основу кога се данас може закључити шта је сачувано у последњих пола века, нарочито након српског егзодуса крајем 20. века на простору Далмације. Свега неколико радова новијег датума посредно се дотиче појединих сегмената ових књижних фондова (испитивање водених знакова, записи Герасима Зелића и сл.). Нове чињенице које смо представили у овом раду засноване су на истраживањима на терену која су обављена у мају и августу 2019. и у августу 2020. године, као и на усменим сведочанствима монаха, професора и богослова „библиотекара“, данашњих житеља овдашњих манастира и свештеника на територији Епархије далматинске.

Као што се из овог рада може видети, последњих неколико година буди се свест о потреби очувања, обнове и инвентарисања свих књижних фондова у Епархији далматинској, као и о рестаурацији највреднијих књига, што даје наду да ће ове библиотеке и њихове ризнице ускоро поново постати зборна места која ће окупљати људе и тако очувати вишевековни континуитет српског идентитета на овом простору.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Анђелковић, Владимир, прир. *Венецијански издавачи српских књига 1519-1824*. Београд: Instituto Italiano di Cultura: Centar za istraživanje digitalne kulture: Art Press, 2019.

Библиотека Матице српске. Посећено 19. 9. 2020. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2099>.

Византијски извори за историју народа Југославије II. Београд: Посебна издања Византолошког института, 1955.

Грковић-Мејдор, Јасмина. „Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку“. *Летопис Матице српске* год. 187, књ. 488, св. 5 (2011): 925-941.

Дурковић-Јакшић, Љубомир. „Српске библиотеке у Северној Далмацији“. *Гласник: службени лист српске православне цркве* год. LVIII, бр. 4 (1977): 80-89.

Енциклопедија српске историографије. Београд: Knowledge, 1997.

Епархија далматинска. *Манастџири. Манастџир Крка*. Епархија далматинска. Преузето 23. 5. 2019. <http://www.eparhija-dalmatinska.hr/Manastiri-Krka-L.htm>.

Историја српског народа I. Београд: СКЗ, 1981.

Историја српског народа II. Београд: СКЗ, 1982.

Историја српског народа V-1. Београд: СКЗ, 1981.

Историја српског народа V-2. Београд: СКЗ, 1981.

Историја српског народа VI. Београд: СКЗ, 1981.

Календар Српске Православне Папџиријашџије за џосџу 2019. џодину. Главни и одговорни уредник протојереј-ставрофор др Саво Б. Јовић. Београд: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, 2019.

Кашић, Душан и Сковран, Аника. *Манастџир Усџења Боџороџице - Круџа*. Текст прештампан уз скраћења из књиге *Манастџир Круџа: 1317-1967*. Београд: [Шибеник]: Српска православна Епархија далматинска; Глас, 1968. Шибеник: Епархијски управни одбор, 1983.

Мандић, Љупче. *Књига о Кисџањама, I дио: историја, људи и доџађаји*. Београд: Удружење Срба из Хрватске; Српско културно друштво „Зора“, 2010.

Медаковић, Дејан. *Траџом српског барока*. Нови Сад: Матица српска, 1976.

Медаковић, Дејан. „Српска уметност у северној Далмацији“. *Музеји: часопис за музеолошко-конзерватџорска џишњања* бр. 5 (1950): 184-193.

Medaković, Dejan. „Одношење старих српских књига из северне Далмације“. *Zadarska revija* 2 (1957): 147-150.

Милаш, Никодим. *Православна Далмација: историјски џреплег*. Београд: Сфаирос, 1989.

Милеуснић, Слободан. *Манастџир Драџовић*, ур. Градимир Станић. Београд: Врлика; Управа манастира Драговића, 1985.

- Милеуснић, Слободан. *Манасѿир Крка*. Београд: Српски демократски форум, 2001.
- Mošin, Vladimir i Milan Radeka. „Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji“. *Starine JAZU XLVIII* knj. 48 (1958): 189-215.
- Mošin, Vladimir. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1, Opis rukopisa*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1955.
- Mošin, Vladimir. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 2, Reprodukciije*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.
- Mošin, Vladimir. *Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu*. Zagreb: Staroslavenski institut, 1964.
- Mošin, Vladimir. *Izveštaj o naučnom putovanju u Gračanicu, Dečane, Pljevlja, Cetinje, Krku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959.
- Орловић, Сњежана. *Манасѿир Круѿа*. Београд: ИСТИНА, издавачка установа Епархије далматинске, 2008.
- Орловић, Сњежана. *Манасѿир Драѿовић*. Београд: ИСТИНА, издавачка установа Епархије далматинске, 2009.
- Пекић, Миленко. „Судбина књига у сеобама с почетка 18. вијека на примјеру задарске грађе“. *Научни састѿанак славистиѿа у Вукове гане 20/1* (1991): 101–111.
- Перић, Ђорђе. „Јеромонах Силвестар Вучковић псалт и први запис текста светосавске химне“. *Брајсѿиво: часопис Друшѿтва „Свети Сава“ XVII* (2013): 105-126.
- Пилиповић, Радован. „Стари српски записи из Манастира Крупа у Далмацији“. *Православље: новине српске Пајѿриѿаршије* бр. 1140 (15. септембар 2014): 26-27.
- Плавшић, Лазар. *Српске шѿмаѿиѿије од краја XV до средине XIX века*. Београд: Удружење графичких предузећа Југославије, 1959.
- „Правилник о мерама техничке заштите старе и ретке библиотечке грађе“. *Сл. ѿласник РС* бр. 22 (2013).
- Радека, Милан. „Моја по Далмацији старина ради 10-годишња странствовања“. У *Алманах Срби и ѿправославље у Далмацији и Дубровнику*, одговорни уредник Ратко Јелић, 289-295. Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971.
- Радека, Милан. „Прилози о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији“. У *Алманах Срби и ѿправославље у Далмацији и Дубровнику*, одговорни уредник Ратко Јелић, 157-288. Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971.
- Радека, Милан. „Архимандрит Никодим Опачић“. У *Алманах Срби и ѿправославље у Далмацији и Дубровнику*, одговорни уредник Ратко Јелић, 57-64. Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971.
- Сковран, Аника. „Уметнички споменици манастира Крупе“. У *Манасѿир Круѿа: 1317-1967*. Београд: [Шибеник]: Српска православна Епархија далматинска; Глас, 1968.

Сладојевић, Фотије, епископ, гл. и одг. ур. *Манастир Драговић*. Шибеник: ИСТИНА издавачка установа Епархије далматинске, [б. г.].

Станковић, Радоман. „Водени знаци рукописних књига манастира Крке“. *Археографски њрилози* бр. 29/30 (2007/2008): 89-265.

Ђоровић, Владимир. *Историја Срба*. Земун: Публик-Практикум, 2004.

Historija naroda Jugoslavije II. Zagreb: Izdavačko preduzeće „Školska knjiga“ Zagreb, 1959.

Чоловић, Бранко. *Сакрална баштина далматинских Срба*. Загреб: СКД Просвјета, 2011.

Чоловић, Бранко. „Макарије Крнета - заборављени духовник“. *Просвјета: новине за културу* 130 (март 2016): 56-59.

NATAŠA LJ. BULATOVIĆ
Belgrade City Library, Belgrade
natasam.kis@gmail.com

THE REBIRTH AND RENESANSE OF CHURCH LIBRARY STOCKS
IN DALMATIA - THE RESTORING OF CARE FOR THEIR PRESERVATION,
REVISION, AND PROPER PROTECTION

SUMMARY | In this paper we strive to present a restored interest in caring, protecting, and inventorying old church liturgical books within the area of the Eparchy of Dalmatia. With Their Grace, the bishop of Dalmatia Nikodim's blessing, these books were gathered across the churches in the Eparchy during the fall of 2018, while the inventorying happened in the monastery Krka on several occasions during 2019 and in August of 2020. The orthodox churches in Dalmatia have suffered, some more and some less, and were completely deserted after the Orthodox people were banished from these lands. *The Stock of the Eparchy of Dalmatia*, as we named this precious collection, is made up of almost five hundred books of liturgical and religious character. Among the books, one can find a fair number of rarities, *srbuljas*, and books of extraordinary importance for the nation because of their historical and cultural value. Numerous inscriptions on the books are an irrefutable written trace of the existence of Serbs and preservation of Orthodox Christianity over the period of more than five centuries in these lands.

The paper describes the steps and procedures that we took to gather and inventory this library material. We also provide a description of the existing state of the library, the level of damage of certain books or entire church libraries. We emphasize the impressing level of preservation of some of the oldest and the most valuable copies found (for example, the Venetian *Oktoih petoglasnik* by Božidar Vuković from 1537, the Moscowian *Apostol* from 1648, *Kateheze* by Kiril of Jerusalem from 1644, and one rare, well-preserved *Četvorjevanđelje* from the Mrkšan church from 1562. We also conducted and presented the first analysis of the *Stock of the Eparchy of Dalmatia* - the type and sort of the material, and the qualitative and quantitative description thereof. Lastly, we provide a summary of the first phase of taking care of this specific library material and we give instructions on reviewing the plans for the next phase. We pinpoint the necessity for conservation and restoration of the largest part of the stock, for professional, librarian-run and digital processing, and for the placement of the material in adequate storing space.

KEY WORDS | the Eparchy of Dalmatia, church library, inventorying, old and rare printed books, *srbuljas*

НАТАША Л. БУЛАТОВИЧ
Библиотека города Белграда
natasam.kis@gmail.com

ВОСКРЕСЕНИЕ И ВОЗОБНОВЛЕНИЕ
ФОНДОВ ЦЕРКОВНЫХ БИБЛИОТЕК В ДАЛМАЦИИ И - ВОЗОБНОВЛЕНИЕ
ЗАБОТЫ ОБ ИХ ХРАНЕНИИ, РЕВИЗИИ И НАДЛЕЖАЩЕЙ ЗАЩИТЕ

АННОТАЦИЯ | В этой статье мы пытаемся представить восстановленный интерес к заботе, защите и инвентаризации старых церковных литургических книг в пределах Епархии Далматинской. С благословения Его Высокопреосвященства епископа Далматии г-на Никодима, эти книги были собраны в церквях Епархии осенью 2018 года, а инвентаризация проводилась в монастыре Крка несколько раз в течение 2019 года и в августе 2020 года. Православные церкви в Далмация пострадали, часть больше, часть меньше, и были полностью заброшены после изгнания православных людей с этих земель. *Фонд Епархии Далматинской*, как мы назвали эту драгоценную коллекцию, состоит из почти пятисот книг литургического и религиозного характера. Среди книг можно найти изрядное количество раритетов, сербуль и книг чрезвычайного национального значения из-за их исторической и культурной ценности. Многочисленные надписи на книгах - неопровержимый письменный след существования сербов и сохранения православного христианства на протяжении более пяти веков на этих землях.

В статье описаны шаги и процедуры, которые мы предприняли для сбора и инвентаризации этого библиотечного материала. Дается описание его текущего состояния, степени повреждения отдельных книг или целых церковных библиотек.

Мы подчеркиваем впечатляющий уровень сохранности некоторых из старейших и наиболее ценных найденных экземпляров книг (например, венецианского *Окшоиха ѱяшиласника (Окшоих ѱешоїласник)* Божидара Вуковича 1537 года, московского *Аїосїола (Аїосїол)* 1648 года, *Кайехизиса (Кайехеза)* Кирилла Иерусалимского 1644 года и одного редкого произведения искусства *Чейвореванїелия (Чейворојеванїелье)* из Мркшанской церкви 1562 года. Проведен и представлен первый анализ Фонда Епархии Далматинской - тип и вид материала, а также его качественное и количественное описание. Наконец, дается краткое изложение первого этапа по уходу за этим специфическим библиотечным материалом и предлагается пересмотр планов на следующий этап. Подчеркивается необходимость консервации и реставрации преобладающей части фонда, а затем его профессиональная библиотечная и цифровая обработка и размещение его в соответствующие помещения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА | Епархия Далматинская, церковная библиотека, инвентарь, старые и редкие печатные книги, сербули

